

Det grønnes – men gror det?

Dansk landbohistorie og det reformerte landbrug, 2. del

Erik Helmer Pedersen

Fortid og Nutid juni 1999, s. 116-141

I denne artikel fortsættes og afsluttes den gennemgang og vurdering af nyere dansk landbo- og landbrugshistorie, som indledtes i sidste nummer af *Fortid og Nutid*. I løbet af 1980'erne kom den skrubbeltrangske forskningstradition for alvor under pres, og efterhånden afløstes den af andre forskningstilgange. Miljø- og teknologidimensionerne kommer fra 1990'ernes begyndelse til at spille en ny og meget central rolle, og det er i særlig grad denne nyeste udvikling, der følges i denne artikel.

Erik Helmer Pedersen, f. 1932, dr.phil. Siden 1968 ansat ved det historiske institut på Københavns Universitet, fra 1972 som lektor i landbrugshistorie mm. 1976-83 formand for Landbohistorisk Selskab, 1984-98 formand for Historisk-Topografisk selskab for Søllerød Kommune og siden 1996 formand for Dansk Lokalhistorisk Forening (DHF). Har skrevet en række bøger og artikler om dansk landbrugs- og udvandringshistorie, bl.a. disputatsen *Landbrugsraadet som erhvervspolitisk toporgan 1919-33* (1979).

Et begyndende opgør med den skrubbeltrangske forklaringsform

Det klasseopdelte landbosamfund, set i et marxistisk perspektiv

Den marxistiske historieopfattelse blev i løbet af 1970'erne også søgt omplattet til det landbohistoriske gebet. Det nye tidsskrift *Den jyske historiker* helligede et helt temanummer denne problematik, idet man naturligt nok i særlig grad hæftede sig ved husmændenes og landarbejdernes påtrykte stilling i bunden af den sociale pyramide.¹ Især opholdt den/de anonyme forfatter(e) sig ved husmandens status, fordi han ikke passede rigtigt ind i den anlagte klasseopdeling. Nok producerede og solgte han varer, men ikke sit arbejde. I den forstand var han næppe for kapitalist at regne, men da han samtidig deltog i andelssamvirket, var han

med til at udbytte det præsterede lønarbejde i forædlingsvirksomhederne. »En tilsløret form for udbytning«, som det udtryktes.

I mangt og meget var den historiske dokumentation i hæftet formet som en parafrase over Fridlev Skrubbeltrangs forskningsresultater. Langt hen ad vejen kunne man derfor medunderskrive hans synspunkter, men selv han havde sine mangler. Han begik eksempelvis den fejl at sætte lighedstegn mellem *stat* og *samfund*, hævdedes det. Staten optrådte altid som det kapitalistiske systems beskytter, mens samfundet var en socialt motiveret konstruktion.

Et par år senere publicerede Henning Grelle sin marxistisk orienterede undersøgelse af Socialdemokratiet og det danske landbosamfund.² Som han så det rent principielt, blev landarbejderne, »landbrugets reservearmé«, kraftigt udbyttet af kapitalejerne, eftersom de store landboreformer havde placeret husmanden og landarbejde-

ren i bunden af den agrare samfundspyramide. Bønderne kunne herefter via andelsbevægelsen frit trække på den kapital, landbefolkningen som helhed havde opsparet.

På denne baggrund foretages derefter en kildekritisk anlagt analyse af Socialdemokratiets mange og i grunden ret futile forsøg på at placere landarbejderne fast og sikkert i forhold til partiet og til fagbevægelsen. Louis Pio ville trække landarbejderne ind mod byarbejderne og disses organisationsformer, mens hans efterfølger P. Knudsen ville sikre dem en agrar fremtid ved at nationalisere jorden som basis for en stort anlagt fællesdrift. Da ingen af disse tiltag lykkedes, valgte man i stedet den udvej at betragte andelsbevægelsen som en genvej til socialismen. Herved ville man til sidst skabe en kooperativ virksomhed med en sikker plads for landarbejderne i et større fællesskab. Jorden skulle ikke udstykes til privatøkonomisk drevne enkeltmandsbedrifter, men til statsfæstebbrug.

Det går som en rød tråd gennem Henning Grelles analyse, at det i grunden aldrig lykkedes for partiet at finde sine egne ben i spørgsmålet om en driftssikker socialdemokratisk politik i forhold til landarbejderne og deres arbejdsgivere. Det nære fællesskab mellem jordbrugerne og deres arbejdere ude på overdrevet på naturens – og markedøkonomiens – ofte så barske betingelser fik i lang tid landarbejderne til at vende ryggen til byarbejdernes faglige og politiske organisationsformer.

Nogle år senere udgav Hans-Norbert Lahme en lignende undersøgelse over de danske landarbejders skepsis over for politisk og faglig organisering.³ Sandt at sige bringer den ikke meget nyt i forhold til tidligere undersøgelser, først og fremmest Henning Grelles bog, men den understreger endnu kraftigere P. Knudsens betydning som hovedarkitekten bag Socialdemokra-

tiets politik i forhold til landarbejderne. Hans-Norbert Lahme hæfter sig meget ved partiets organisatoriske arbejde i landdistrikterne uden dog at føre sikkert bevis for, at arbejdet bar frugt.

Marxistisk landbohistorie kan på dansk grund ikke fremvise mange eksempler på kildekritisk anlagte undersøgelser, men Jens Boels bog om husmænd og landarbejdere i Danmark danner dog en undtagelse fra reglen.⁴ Husmændene og landarbejderne i det godsspækkede Holbæk amt på den ene side og det selvejerdominerede Vejle amt på den anden sættes her op mod hinanden i et forsøg på at vise, at landarbejderen i begge tilfælde blev sorteper, fordi han som lønarbejder måtte klare sig selv på markedøkonomiens vilkår.

Husmandsreformerne 1848-50 havde ifølge Jens Boel nok som hovedsigte at frigøre husmændene for en række feudale bindinger, men de undlod at sikre dem en modsvarende beskyttelse mod arbejdsgivernes misbrug. Over tid klarede husmanden som småbruger sig dog bedre og nærmede sig i tidens løb gårdmandsgruppen, økonomisk som socialt. Der skabtes med andre ord kapital i gårdmandssamfundet og fattigdom i den største gruppe i landbosamfundet. Når Fridlev Skrubbeltang betegner husmændene som udviklingens stedbørn, har han så evig ret, mener Boel.

Taget som helhed har den marxistisk-orienterede landbohistorie som en samfundskritisk retning ikke ført den historiske erkendelse stort længe end sket er gennem bidrag fra repræsentanter for den radikale historikertradition. Landarbejdernes modvilje mod betingelsesløst at lade sig indrullere i den faglige og socialdemokratiske arbejderbevægelse og husmændenes gradvise opstigning som selvstændige landmænd gør det svært for de marxistisk orienterede forskere at

Figur 1. Maleren L.A. Ring var i begyndelsen af 1880'erne stærkt optaget af småkårsfolks livsvilkår. Her i den mest ekstreme form: det åbenlyse tiggeri. L.A. Ring: Tiggerbørn uden for en bondegård. 1883 (Privateje).

gennemføre egentlige klasseanalyser uden at gøre brug af stormaskede forklaringsformer.

Thorkild Kjærgaard og hoveriet

Til brug for Den store Landbokommissionens videre arbejde udformede kommissionens ledende medlem Chr. D. Reventlow et »*Forslag om Hoverie Væsenet af 11. Febr. 1788*«, i historieforskningen almindeligvis betegnet som Reventlows hoveribetænkning. Som de fleste af kommissionens arbejds-papirer har betænkningen været kendt og brugt af danske historikere, først og fremmest Hans Jensen og Fridlev Skrubbeltrang, men den har aldrig

været underkastet en systematisk undersøgelse, før Thorkild Kjærgaard fik den udgivet for Landbohistorisk Selskab, indledt med en meget udførlig, tolkningspræget kommentar og afsluttet med et optryk af de høringsvar, Reventlow lod indhente i sagens anledning.⁵

Det er klart nok Thorkild Kjærgaards hensigt at demaskere Reventlow som den store bondevelgører og derigennem forsøge at punktere den myte, som danske historikere efter Kjærgaards opfattelse har skabt om Reventlows ædle, humane sindelag. I stedet vil han tegne et billede af den *virkelige* Reventlow: den ambitiøse embedsmand og godsejerpolitiker, som på den ene

side ikke skøtter stort om den jævne bonde, men på den anden ser en mulighed for at befordre sin egen karriere ved at udvælge sig et brugeligt emne for en politisk kampagne med sig selv i hovedrollen som den store reformator og problemknuser. En type, der ikke er ualmindelig i (moderne) dansk politik.

Som Kjærgaard læser betænkningen, er den i virkeligheden et forsøg på at fastholde, ja cementere de eksisterende hoveriforpligtelser som godsejers grundlæggende og urørlige indtægtskilde fra sit jordegods. Kjærgaard finder det ikke bevist, at Reventlow ønskede hoveriet ført tilbage til det relativt lavere niveau, det havde i 1771, men tværtimod ønskede det kodificeret i dets øjeblikkelige, noget større omfang. Når Reventlow i to hovedafsnit (IV og V) meddeler ret detaljerede anvisninger på et godt tilrettelagt hoverisystem, ser Thorkild Kjærgaard det som et bevis på, at han i virkeligheden havde til formål at give sine godsejerkolleger en god opskrift på, hvorledes de bedre kunne udnytte deres hovbønder og især deres karle.

Som andre historikere har Kjærgaard imidlertid ingen skudsikker forklaring på, hvorfor Den store Landbokommision og dermed Reventlow uden videre tog et udkast til en stor, bondevenlig hoveriforordning af bordet den 16. juni 1791. I stedet skulle der indgås frivillige foreninger om hoveriet. Efter Kjærgaards mening er den mest sandsynlige forklaring den, at én eller flere af regeringens ledende skikkelser (Kronprins Frederik, A.P. Bernstorff og H.E. Schimmelmann) har ønsket at pacificere de oprørske godsejere ved at dekretere stop for denne del af reformlovgivningen.⁶

Reventlow kunne på sin side ikke føle sig særlig skuffet, eftersom den efterfølgende hoverilovgivning var modelleret over hans 1788-betænkning, konstateres det. Og som »en dygtig overlassepolitiker«, som det udtrykkes,

var han stærkt medvirkende til, at landbrugspolitikken blev udformet efter godsejernes og gårdmændenes hoved, slutter Thorkild Kjærgaard sin kommentar.⁷

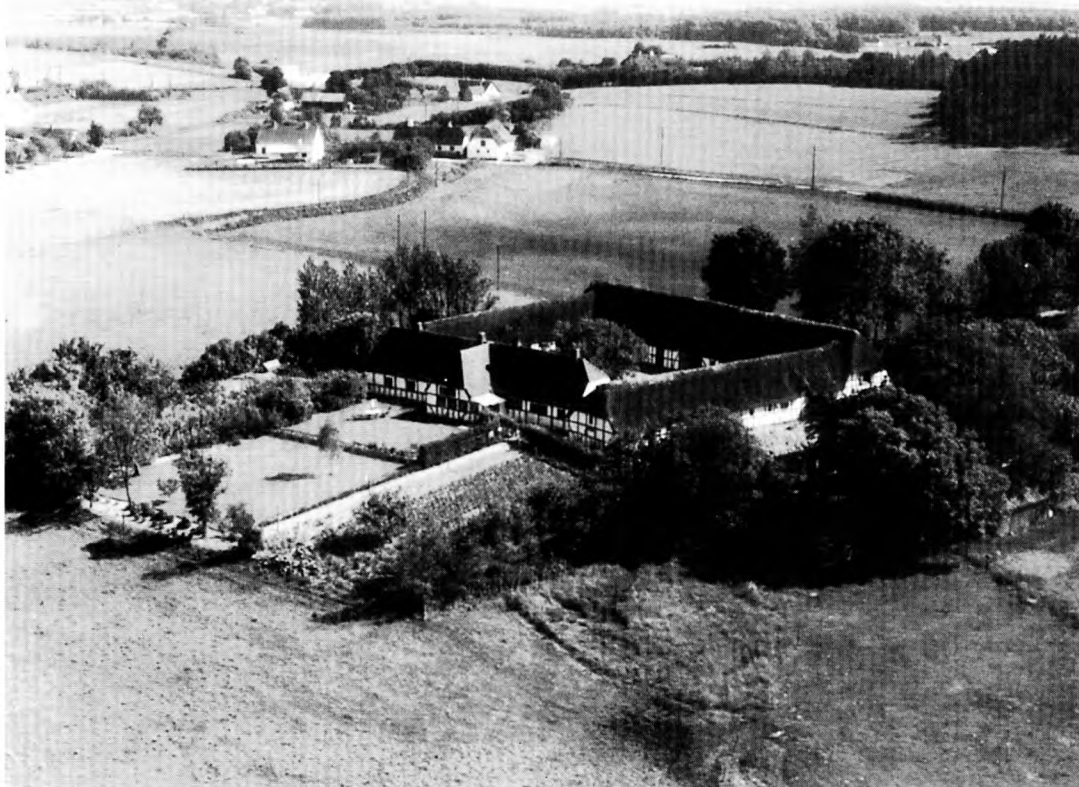
De store syntesers tid

Det danske landbrugs historie

I en blanding af landbohistoriske og landbrugshistoriske tilgangsvinkler publicerede en forfattergruppe på 10 landbo- og landbrugshistorikere under Claus Bjørns redaktion i årene 1988-89 et 4-bindsværk om *Det danske Landbrugs Historie* fra oldtid til nutid. Bind 1 (Lotte Hedeager, Kristian Kristiansen og Erland Porsmose) omhandler oldtid og middelalder med 1536 som skillelinje, bind 2 (Karl-Erik Frandsen og Lotte Dombernowsky) perioden 1536-1810 med ca. 1720 som skillelinje, bind 3 (Claus Bjørn og S.P. Jensen med bidrag fra Jørgen Dieckmann Rasmussen og Jens Christensen) dækker forløbet 1810-1914, og bind 4 er skrevet af mig med Jens Christensen som statistisk medarbejder.

Som det skildres i hovedredaktøren, Claus Bjørns, fortale, havde der gennem 1980'erne været ført flere drøftelser i Landbohistorisk Selskab om udgivelse af en samlet skildring af landbrugets og landboernes historie i Danmark til afløsning af statskonsulent K. Hansens let forældede 5-bindsværk fra årene 1924-45. Resultatet blev imidlertid det omtalte 4-bindsværk, som takket være økonomisk opbakning fra en nyetableret støtteorganisation, Landbohistorisk Støttekreds, kunne udsendes i forbindelse med festlighederne omkring stavnsbåndsløsningens 200-års jubilæum i 1988.

For tiden op til ca. 1720 har jeg beklageligvis ikke faglig baggrund til at kunne udsortere de vigtigste resulta-

Figur 2. I den sidste generation har dansk landbrug gennemgået en meget omfattende udvikling, som også i betydelig grad har præget periodens landbohistoriske forskning. Ude på landet lader udviklingen sig direkte aflæse i landskabet og i bygningskulturen, således som det fremgår af dette og det næste billede. På figur 2 ses et luftfoto af en stor bindingsværksgård ved Hjerup på Vestfyn i 1957. Da Sylvest Jensen 23 år senere igen fotograferede gården var den dramatisk forandret (figur 3). Halvdelen af bindingsværksslængerne var i 1970'erne forsvundet for at give plads til store ko- og kviestalde, som opførtes samtidig med at der tilkøbtes betydelige arealer (Fotografier af Sylvest Jensen, gengivet efter Claus Bjørn (red.): *Set fra luften*, 1993, s. 97 og 99).

ter med henblik på nærværende præsentation. Læser man imidlertid Karl-Erik Frandsens afsluttende bemærkninger til sin skildring af tiden 1536-ca. 1720 i sammenhæng med Lotte Dombernowskys indledende afsnit, står det klart, at godslandbruget stod langt bedre rustet end bondebruget til at ride med på en opadgående konjunktur, sådan som den skete i årene efter 1750.

På denne baggrund har Lotte Dombernowsky da sat sig som opgave at pejle sig igennem det 18. århundredes godsejerstyrede danske landbosamfund.⁸ Opgaven søges løst som en bredt

formet syntese over udvalgte dele af den ældre landbohistorie, idet hun dog på en række punkter har indarbejdet resultaterne fra den socialhistoriske nytolkning, forfattere som Claus Bjørn, Thorkild Kjærgaard, Birgit Løgstrup, Karl Peder Pedersen og forfatteren selv⁹ havde fremlagt i løbet af 1980'erne.

Den fundamentale drivkraft i udviklingen ser Lotte Dombernowsky i forløbets nærmest iboende logik, idet hun i særlig grad er optaget af spændingsforholdet mellem landboreformer og hverdagslivets tilskikkelser på lokalt hold. Gennem sit førstehåndskend-

Figur 3.

skab til udviklingen på flere fynske godser som f. eks. Egeskov og Gyldensteen er hun i stand til at aflæse det store i det små. Der lægges dog ikke skjul på, at udviklingen har sine skyggesider, og at reformlovgivningen havde sin tabskonto, mest bogført på husmandssiden.

Efter Lotte Dombernovskys afsnit om perioden ca. 1720-1810 følger i bind 3 som allerede bemærket en skildring af tiden 1810-1914. Claus Bjørn og S.P. Jensen dækker her langt hovedparten, Claus Bjørn med sin skildring af perioden 1810-1860 og S.P. Jensen ved sin godt 100-sider lange beskrivelse af landbrugets teknologi og produktion, taget i videste forstand. Claus Bjørn deler for sit vedkommende perioden i to halvdele med 1830 som skillelinje. Inden for hvert tidsafsnit samles skildringen omkring nogle

hovedtemaer, som alle har Svend Aage Hansens økonomisk-historiske forklaringsmodel som baggrund, men hvor den fremadrivende kraft er spændingsforholdet mellem den økonomisk-teknologiske udvikling på den ene side og den socialhistoriske på den anden. Konklusionen er da den, at det moderne landbrug grundlægges 1840-60, idet vi omkring 1860 har fundamentet klar til et moderne landbrug, baseret på teoretisk indsigt.

S.P. Jensens skildring, indrammet af særlige bidrag af Jørgen Dieckmann Rasmussen, Claus Bjørn og Jens Christensen, har landbrugets teknologi og produktion som sit hovedemne. Når landbrugseksportens værdier og mængder 4-dobledes i perioden 1876-1880 til 1910-14, finder S.P. Jensen forklaringen i den teknologiske modernisering, som fandt sted i denne periode. Land-

brugsforskningens resultater blev i stigende grad formidlet ud til de arbejdende landmænd ved hjælp af den landbrugsfaglige undervisning og konsulentvirksomheden. Det satte landmændene i stand til at aflæse og udnytte den strøm af information, som kom fra markedet i ind- og udland. Takket være landboreformerne havde bedriftsstrukturen fået en sådan udformning, at der var skabt optimale udfoldelsesmuligheder for den moderne landbrugsteknik.

Landmændene var efter S.P. Jensens opfattelse så oplyste og velinformerede, at de klart kunne se deres fordel ved at samarbejde i foreningsregi, ved at fastholde frihandel med et vigtigt råstof som korn og ved at bruge den viden, et statsfinansieret forsøgs-væsen stillede til deres rådighed.

Undertegnede har i bind 4 skrevet om perioden 1914-1988. Over 4 store kronologisk disponerede hovedafsnit følges udviklingen inden for en række fastholdte hovedtemaer omkring produktionen og dens forudsætninger, organisationsforholdene, landbrugspolitikken, landbrugsstrategien og dagligdagen i erhvervet. Som basis herfor bruges et stort statistisk materiale, samlet (og delvis publiceret) af Jens Christensen.¹⁰

Produktionen ses som en så at sige uafhængig størrelse, som styrer og former udviklingen inden for erhvervet. I et vist omfang opsamles og bearbejdes undervejs en række erfaringer, som landbrugets ledende lag søger at formidle videre til landmændene, i et vist omfang bakket op af love og påbud. Samtidig søger landbrugslederne at påvirke det politiske system indefra til at tage særlige politiske hensyn til erhvervet og dets trivsel. Eksportmarkedernes gradvise tillukning, først under 1930'ernes krise og senere under den europæiske markedsopdeling efter Fællesmarkedets etablering 1957, fremkaldte i første omgang en storstilet,

national støttepolitik og i anden en tilslutning til et overnationalt styringsorgan med prispolitikken som sit vigtigste magtmiddel.

I denne sammenhæng må også placeres et par jubilæumsværker fra 1990'ernes begyndelse. I anledning af Det Classenske Fideicommis' 200-års jubilæum skrev jeg en fortsættelse af Harald Jørgensens og Fridlev Skrubbeltrangs skildring af de første 150 års historie.¹¹ Her vises det, at de vigende konjunkturer i moderne land- og skovbrug kun i begrænset omfang har tilladt en fortsættelse af den sociale velgørenhed, Fideicommiset tidligere har udøvet. Desuden er tyngdepunktet i virksomheden stort set forlagt til Lolland-Falster.

Året efter udgav De danske Landboforeninger i anledning af samvirksomhedens 100-års jubilæum et 4-binds værk om landboforeningernes historiske udvikling gennem to hundrede år.¹² I bind 1 af dette værk skildrer Hans Jørgen Winther Jensen bondelandbrugets udvikling fra landboforeningsbevægelsens spæde barndom 1805-20 og gennem dens gennembrudsperiode efter 1840. Her er det den teknologiske udvikling, som særlig interesserer forfatteren. I næste bind skriver Jette Mackintosh om landmanden og hans rådgivere, dvs. den konsulenttjeneste, som landboforeningerne med offentlig støtte fik etableret fra 1880'erne.

Derpå følger en fremstilling ved Henrik Dethlefsen og mig om landboforeningerne og fællesskabet. Her tegnes et billede af den organisatoriske virksomhed, de danske landboforeninger har udøvet gennem tiderne. I 4. og sidste bind sammenfatter jeg historien om den erhvervspolitiske indsats, landboforeningerne har udøvet, først gennem deres regionale sammenslutninger, siden 1893 koordineret af landsorganisationen De samvirkende danske Landboforeninger.

Landbrugshistorie og politologi går i samarbejde

I 1992 skete der et nybrud inden for den del af den landbrugshistoriske forskning, som har beskæftiget sig med de danske landbrugsorganisationers historie. Flemming Just, en yngre historiker fra Sydjysk Universitetscenter med andelsbevægelsens historie som sit speciale, publicerede da som sin disputats et større værk om rollefordelingen mellem staten og de særligt nedsatte eksportudvalg under krise og krig 1930-50.¹³

Selv om Flemming Just ikke proklamerer et principielt opgør med den eksisterende forskningsretning, er det ham magtpåliggende at knytte sig snævert til den særlige retning inden for den politologiske videnskab, som beskæftiger sig med det organiserede samspil mellem statsmagt og organisationer, den såkaldte korporatisme-teori. Den udbygger han derefter med nogle forhåndsantagelser om det nævnte samvirkes natur og samspilsregler.

Efter at have undersøgt de landbrugsministerielle eksportudvalgs holdning til spørgsmålet om statsmagts rolle i de første efterkrigsår 1945-50 mener han at kunne konstatere et regulært holdningsskifte. Det udtrykkes ved, at de førhen så landbrugsliberale ledere nu åbent bekendte sig til samspillet mellem en stærk statsmagt og de traditionelle landbrugsorganisationer, som i den liberale tidsalder ikke havde fået tildelt egentlige styringsmidler i forhold til erhvervspolitikken. Nu kunne lederne i givet fald tage politikasketten på og tvinge en udvikling igennem, geleddet ellers ville have afvist. Endvidere mener Just at have påvist, at landbrugsorganisationernes nære forbindelse med andelsbevægelsen i høj grad lettede samspillet mellem de politiske myndigheder og organisationsledet, eftersom de politiske partier på begge fløje i dansk politik så andelsbe-

vægelsen som en ideologisk lutret størrelse, der ikke uden videre kunne betragtes som en uadskillelig del af det kommercielle erhvervsliv. Jeg har i min opposition over for Flemming Justs afhandling imidlertid gjort gældende, at debatten i 1940'ernes slutning omkring eksportudvalgenes rolle også må studeres i sin sammenhæng med de usikre forhold omkring landbrugets placering i en større sammenhæng, erhvervspolitisk betraget.¹⁴

Danmarkshistoriens brug af landbohistorien: Et eksempel

For det 18. århundredes vedkommende har Ole Feldbæk leveret det hidtil seneste tolkningsbidrag til Danmarkshistoriens store fortælling om det danske landbrugs og den danske landbostands rolle i det fædrelandshistoriske drama.¹⁵ I denne fremstilling spiller den agrare udvikling en fremtrædende rolle. Selv om den meddelte litteraturvejledning ikke er særligt oplysende, vil en nærlæsning af teksten hurtigt vise, at Feldbæk et langt stykke hen ad vejen følger den hævdundne tolkning af landbohistorien. Det sker dog ingenlunde ukritisk; når det f. eks. gælder Fridlev Skrubbeltrangs undersøgelser over fæsteforholdene, tages der, i tråd med Jens Holmgaards kritik,¹⁶ afstand fra en alt for håndfast udlægning af resultaterne. Han er også på bølgelængde med Claus Bjørn, når denne indpejler en række urosignaler i bondesamfundet, og det gælder endnu mere udtalt Thorkild Kjær-gaards vurdering af Reventlows hoveribetænkning.¹⁷

I Ole Feldbæks fremstilling ses bonden altid som den svage part i fæsteforholdet; kunne han ikke opfylde sin del af kontrakten, blev han prompte sat fra bestillingen. I god tråd med den radikale historikertradition har underklassen på landet forfatterens fulde sympati; i samtiden havde de ingen forbunds-

fæller endsige beskyttere. Enevælden befattede sig efter Feldbæks mening ikke med at udfolde sociale sympatier; selv om forfatteren har fuld forståelse for 1730'ernes og 1740'ernes krisepolitik over for landbruget, er det i sidste instans godsejerne, som høster den store gevinst. På godserne skete nok den store produktionsforøgelse, men da det resulterede i øget hoveri, gik det ud over fæstejordens ydeevne.

Når landbosamfundet over tid »kراكelerede« for at bruge et af forfatterens yndlingsudtryk, skyldes det dels befolkningstilvæksten, dels højkonkturen efter 1750. Det kunne den traditionelle landbrugsstruktur ikke holde til i længden; først udvidede og moderniserede hovedgårdene deres landbrugsbedrifter, så resultatet blev større kvæghold og dermed øgede gødningsmængder, dernæst fulgte bondegårdernes udskiftning og udflytning med påfølgende modernisering. Lovgivningen omkring landboreformerne satte ikke udviklingen i gang, men under en ung og politisk ærgerrig embedsmand som Chr. D. Reventlow gik man i tæt alliance med den offentlige mening i gang med at tilpasse landboretten og den overordnede landbrugsstruktur den faktiske udvikling.

Da denne virksomhed kom godsejerne noget på tværs, fik de gennem et politisk pres regeringen til at indstille reformlovgivningen. Sådan vil Feldbæk i overensstemmelse med Thorkild Kjær-gaards tolkning af Reventlows hoveri-betænkning gerne se det bratte stop for en bondevenlig hoverilovgivning sommeren 1791. Derved blev hoveriet i realiteten fastlåst på et højt niveau. Hertil føjer Ole Feldbæk andre udtryk for det, han opfatter som en udpræget godsejervenlig politik.

På den anden side er han ikke blind for, at de udskiftede selvejerbønder forstod at udnytte de muligheder for en produktionsudvidelse, de nu havde fået i hænde. Gennem det ufattelige slid

de, og især deres underbetalte medhjælpere, lagde i opdyrkning og grundforbedring, forsvandt de hidtil så øde og sumpede bæltter mellem landsbyerne, og uheldigvis gik tusinder af oldtidshøje med i købet.

De entreprenante selvejerbønder undergik også en mentalitetsændring; i stedet for at tage del i landsbyens socialt ansvarlige fællesskab forvandlede de over tid til en middelklasse af selvevidste, retligt betryggede gårdmandsfolk i grell modsætning til husmændenes og landarbejdernes ubeskyttede fattigmandstilværelse på markedsøkonomiens beske vilkår, efterladt i deres usle rønner i den gamle landsby.

Et 200-års jubilæum

I anledning af 200-års jubilæet i 1988 for Stavnsbåndsløsningen holdt en række landbo- og landbrugshistorikere offentlige forelæsninger på Københavns Universitet om de store landboreformer.¹⁸

Ole Feldbæk drøfter i sin artikel forholdet mellem enevælden og reformerne.¹⁹ Han fæstner sig dog ikke så meget ved selve stavnsbåndsløsningen som ved udskiftningen og udflytningen af landsbyfællesskabet, som han karakteriserer som en utroligt omfattende og krævende arbejdsindsats fra bøndernes side. Enevoldsmagten måtte imidlertid politisk som administrativt støtte sig på godsejerne, som sad på størsteparten af landets jord, og som desuden havde udstrakte beføjelser som lokale forvaltningschefer og som husbonde for sine bønder og husmænd på godset. På et lavere niveau var fæstebønderne tilsvarende den ledende gruppe i landsbysamfundet.

Dette system undergik imidlertid revolutionerende ændringer i reformperioden, men efter Feldbæks opfattelse er reformlovgivningen på adskillige punkter nærmest at opfatte som en kodifikation af en allerede igangsat

udvikling, initieret fra neden. Da godsejerne dernæst protesterede imod denne lovgivning, først og fremmest i hoverispørgsmålet, satte enevælden uret i stå og førte en konsekvent godsejervendig politik, mener Ole Feldbæk. Den proklamerede bondefrihed havde sine skarpt markerede grænser, og underklassen havde hverken lod eller del heri, pointeres det. Men enevælden førte en klog, langsigtet politik ved at balancere knivskarpt mellem en idealistisk og en realistisk politik, hedder det afslutningsvis.

I sit bidrag drøfter Johny Leisner forholdet mellem den nok så berømte franske og den mindre kendte danske revolution i slutningen af 1780'erne.²⁰ Efter en gennemgang af den moderne oplysningslitteratur, som dengang kom i trykken i lande som Frankrig og England, fastlås det, at de danske reformer var en fredens revolution modsat det blodige opgør bag den franske. Vi undgik *engelske* tilstande, domineret af et godsejervælde, vi slap for det *franske* blodbad, og på længere sigt undgik vi den *tyske* udvikling, hvor prøjserånden holdt frihedsidealerne i en stedse kortere snor. Nu fik vi mere end halvtreds år tilløb til den politiske liberalismes gennembrud, og det gav os tid til at forberede mødet med demokratiet i dets 1849-års udgave. »Vi kan godt være bekendt at stille 20. juni 1788 op over for 14. juli 1789«, slutter Johny Leisner sit indlæg.

Derefter præsenteres vi med Karl-Erik Frandsen som vejviser for det 18. århundredes kulturlandskab, som det tog sig ud på Falster.²¹ Det var da under forandring; efter krongodssalgene 1764-74 fik de nye godsejere travlt med at udstikke nogle helt nye og vide grænser for deres hovmarker. Deres fæstebønder blev da afkrævet hoveriydelser i et hidtil uset omfang. Prompte svarede de igen med strejker og klager til kongen, men da først markerne var anlagt og opdyrket, følte byrden

Landboreformerne

– FORSKNING OG FORLØB

Figur 4. I 1988 markerede Københavns Universitet 200-året for stavnsbåndets ophævelse med udgivelsen af antologien "Landboreformerne - forskning og forløb", der redigeredes af Claus Bjørn.

ikke så tung, og sindene faldt til ro igen.

Med nogen forsinkelse kom udskiftningen i gang på de enkelte godser, og Karl-Erik Frandsen gennemgår derefter instruktivt en typisk udskiftningsproces i en enkelt landsby på Nordfalster Nørre Grimmelstrup, som hørte under den nye ejendom Grimmelstrup gods, senere Hvededal. Her skulle 8 gårde deles om et alt for lille areal, og to måtte derfor træde ud af historien, og to andre måtte flytte ud på marken. Den noget forsinkede udskiftningsproces på Falster betød bl.a., at i et sogn som Idestrup lige øst for Nykøbing F. lå udskiftede landsbyer i mere end 25 år side om side med byer med oprettholdt landsbyfællesskab.

I mit bidrag om bondeøkonomien omkring de store landboreformer argumenterede jeg for, at eftersom dansk

landbrug i 1780'erne var kørt fast i en krise af såvel økonomisk som strukturel karakter, lå tilskyndelsen til at reformere begge dele åben for dagen.²² Uden retsskabende reformer fra oven havde det ikke nyttet stort med strukturelle tilpasninger fra neden i form af udskiftning og udflytning. Henset til den lave forrentning, godsejerne generelt fik af deres investerede kapital, måtte de ret beset være levende interesseret i at få solgt bøndergårdene til deres brugere. Når mange alligevel tøvede hermed, skyldes det nok en indgroet modvilje mod at skille sig af med den nedarvede jordejendom med alle de dertil hørende herlighedsrettigheder.

Hoveriet med dets ringe effektivitet kunne ikke i længden konkurrere med lejet arbejdskraft og da slet ikke, når lønningssatserne for daglejere var så lave, som tilfældet rent faktisk var. Dertil kom de sociale forpligtelser, godsejerne havde påtaget sig i forhold til deres fæstebønder og -husmænd. Her havde udviklet sig en forhandlingsøkonomi, hvor godsejerne og deres forvaltere nok kunne pukke på deres husbondsrettigheder, men i længden måtte erkende, at uden fæstebøndernes aktive medvirken kunne man ikke få godset til at fungere. Og det betød spaltesvis af restancer.

Bonden bøjede sig ikke uden videre i støvet for godsejermagten, præciserer Claus Bjørn i sit bidrag.²³ I konfliktsituationer stod kongen for ham som bondestandens sande beskytter. Mange steder tog bønderne retfærdigheden i egen hånd ved at købe sig fri, medens de tilbageblevne efter bedste evne søgte at forhandle sig til bedre fæsteforhold ved at engagere en hær af vinkelskrivere til at give luft for deres frustrationer. Med største opmærksomhed fulgte de utilfredse bønder den magtkamp, der rasede mellem reformregeringen og de utilfredse godsejere 1790-91. Bøndernes sympati lå entydigt på kongemagtens side, og de ud-

øvede derigennem et politisk pres, som ikke var uden betydning for det reformpolitiske forløb, konkluderes det.

Bol og By i populærhistorisk regi 1985ff.

Med årgangen 1985 overtog Birgit Løgstrup under medvirken af S.P. Jensen og etnologen Margaretha Balle-Petersen redaktionen af *Bol og By*. Det fremtrådte nu i pocketbook-format, og indholdet var åbenbart udvalgt og tilrettelagt ud fra ønsket om at tilgodese en bredere læserkreds end førhen. Det første bind i den nye serie angav umiddelbart sigtet med denne omlægning. Nu skulle landbruget først og fremmest anskues fra landmændenes og ikke fra de styrendes side, de være sig organisationsledere eller politikere. Moderne temaer som traktorens indtog i landbruget²⁴ og godset Overgaard's maskinpark²⁵ delte pladsen med studier over så forskellige emner som senmiddelalderligt landbrug,²⁶ godsejeren i rollen som offentlig administrator²⁷ og husmandsbevægelsens udvikling.²⁸ I næste nummer fastholdtes den regionale og temamæssige spredning med artikler om bondeoptegnelser²⁹ og – dagbøger,³⁰ om en jysk husmandskoloni³¹ og en jysk husmands erindringer.³² Hertil kan føjes en principiel redegørelse for de kildekritiske problemer omkring studiet af de såkaldte markbøger fra matrikuleringen i 1680'erne.³³

Pladsen tillader ikke en minutøs redegørelse for indholdet af de enkelte årgange af *Bol og By* i Birgit Løgstrups redaktørperiode. Det skal dog fremhæves, at 200-års jubilæet for stavnbåndsfriførelsen 1788 satte sine tydelige spor i emnevalget, således at forstå, at man på den ene side diskuterede stavnsbåndstiden ud fra dens egne forudsætninger³⁴ og på den anden vurderede frigørelsens kortsigtede og langsigtede konsekvenser for landboerne.³⁵ Jens Holmgaard mente i den anled-

ning at kunne fastslå, at stavnsbåndet ikke som normalt antaget blev indført så sent som i 1733, men de facto havde været gældende fra 1701. Det år udstedtes den 19. februar en forordning om pas og skudsmål, som i tilslutning til landmilitatsforordningen af 22. februar s.å. må tolkes som en bemyndigelse for godsejeren til at nægte sine karle pas og afsked. Hvad angår tiden efter 1788, drøftedes i de efterfølgende bidrag sigtet med de enkelte 50-årsfester for bondefrigørelsen, sådan som de blev holdt i tiden 1838-1938.³⁶

Det går som en rød tråd gennem disse indlæg i den historiske debat omkring bondefrigørelsens 200-årsdag, at man ikke satte problemkomplekset omkring landboreformerne til principiel debat. Reformerne opfattedes som selve baggrunden for fæstebøndernes forvandling til frie, markedsøkonomisk bevidste foretagere, som gennem deres produktion skabte de økonomiske forudsætninger for det moderne Danmarks udvikling. At bønderne derved fjernede sig socialt fra deres ringere stillede medborgere i landsbyen, tog man som en fastslået kendsgerning. Husmandslovgivningen i det 19. og i det 20. århundrede måtte da i dette perspektiv fremstå som en logisk videreførelse af landboreformerne.

Emnekredsen omkring landbosamfundets udvikling i tiden efter reformerne blev videreført i *Bol og Bys* 1989-årgang. Her skildredes kontrasten mellem de råd og anvisninger, Landhusholdningsselskabet og senere den etablerede landbrugsvidenskab gav det arbejdende landbrug,³⁷ og det reaktionsmønster, landmændene udviste i deres faktiske adfærd. I periferien skimtedes landarbejdernes altid så tavse skarer, medens de gennem deres arbejdsindsats bar landbrugsmoderniseringen igennem.³⁸ At mange i længden blev kede af denne tilværelse, ses af en undersøgelse af tilvandringen til Århus omkring 1850.³⁹

Fra og med 1990-årgangen afløstes Birgit Løgstrup som redaktør af *Bol og By* af de to odenseanske landbohistorikere, museumsfolkene Torben Grøngaard Jeppesen og Erland Porsmose. Derved introduceredes det, man kunne kalde den »bløde miljøkritik« i den landbohistoriske litteratur med emner som skovens historie,⁴⁰ de vidt berømte, allestedsnærværende højryggede agre i de samme skove,⁴¹ og som en naturlig afrunding af emnekredsen et dobbelt-hefte om *Menneske og natur*, overskriften på det store forskningsprojekt, det nyoprettede Humanistisk Forskningscenter etablerede på Hollufgård ved Odense 1992.⁴² Desuden fik de ældre perioders landbohistorie en renæssance. Husdyrenes historie blev også taget op i flere artikler.⁴³ De to redaktørers afsluttende årgang (1993) har derimod karakter af at være »blandede stykker« med hovedvægten lagt på hhv. den ældre landbohistorie og landmandserindringer fra det 20. århundrede.

Dermed havde Grøngaard Jeppesen og Erland Porsmose givet deres bidrag til *Bol og Bys* videreførelse som vort eneste landbohistoriske tidsskrift. Deres afløsere blev arkivar Bjørn Poulsen ved Landsarkivet for Sønderjylland, forskningsstipendiat Bo Fritzboeger og lektor Jens Villiam Jensen.

Det er dog nok for tidligt at kategorisere deres indsats med nogle sammenfattende udtryk, men en gennemgang af indholdsfortegnelserne for årgangene 1994-98 viser klart nok en renæssance for tematisk opbyggede hefter med titler som Skovhistorie (1994:1), Bondeprotest (1994:2), Lov og øvrighed (1995:1) osv. Desuden er format og layout på ny blevet ændret, således at tidsskriftet fremtræder umiddelbart mere indbydende for læseren. I tid og rum er det landbohistoriske perspektiv herved blevet udvidet betragteligt, idet man bl. a. har taget afstikkere til Norge og Slesvig og desuden vovet sig dybt ind på den før så tavse, jyske hede.

Den økologiske og teknologihistoriske tolkning af landbo- og landbrugshistorien

Thorkild Kjærgaards bog om Den danske Revolution

Efter udgivelsen af Reventlows hoveribetænkning følte Thorkild Kjærgaard i stigende grad nødvendigheden af at fremkomme med et tolkningsmæssigt alternativ til den hævdvundne opfattelse af det danske landbrugs og den danske landbostands udvikling, sådan som udviklingen normalt blev opfattet i form af en vekselvirkning mellem markedsøkonomiske og socialpolitiske drivkræfter. Han ville med andre ord sprænge det P. Munchske/Skrubbeltrangske tolkningsmønster, fordi det ikke i tilstrækkelig grad forklarede den økologiske krise, som Danmark efter hans opfattelse havde været stedt i 1500-1750.⁴⁴

Under studieophold ved Det europæiske Universitetsinstitut i Firenze og som Fullbrigt-lektor ved University of Kansas havde han modtaget en afgørende inspiration fra udenlandske kolleger, der snarere anskuede den nyere landbrugsudvikling ud fra tabs- end fra gevinstsiden, tab her forstået som et formentligt overforbrug af ressourcer med påfølgende forurening af miljøet.

Kjærgaard var dog ikke tilfreds med at levere en snæver økologisk tolkning, men karakteriserede i stedet sin brede tilgangsvinkel som økohistorisk, dvs. at udviklingen sås som et resultat af den »økologiske, økonomiske, sociologiske, mentalitetsmæssige og politiske langtidssudvikling«. Mens den gamle, let sentimentale historie om landboreformerne og alt det dér ret hårdhændet blev lempet ud i kulissen, blev scenen på ny møbleret med den danske natur og alle dens herligheder. Den tog

sig ganske vist lidt miserabel ud efter århundreders hensynsløst misbrug, men dens iboende kræfter havde trods alt overvintret.

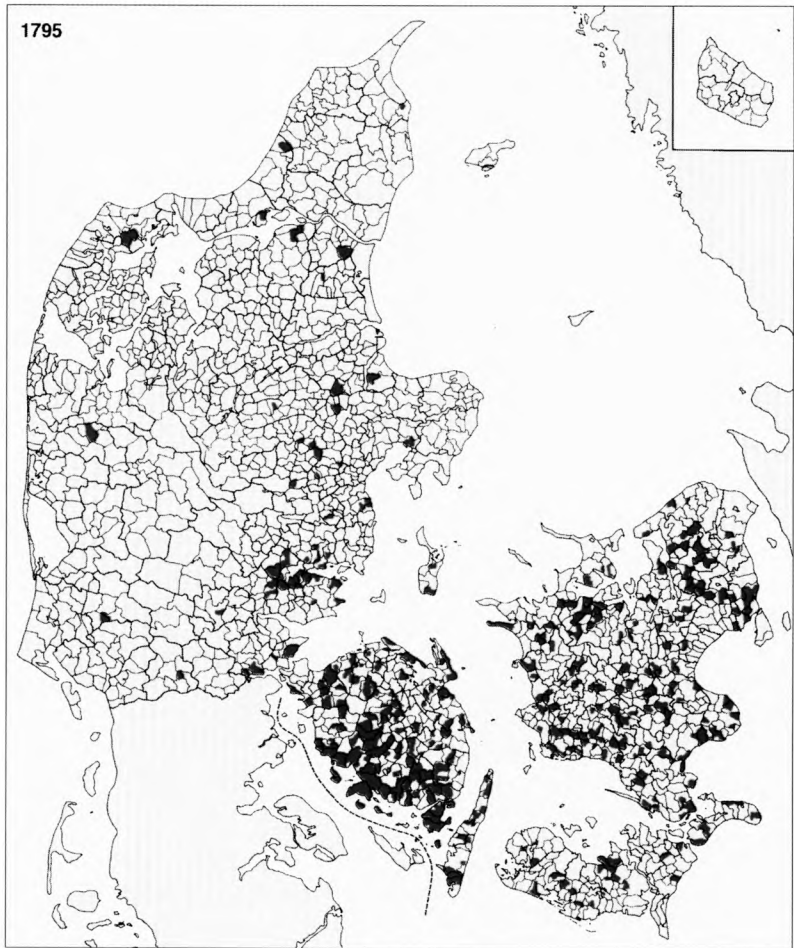
De danske skove var blevet forhugget i katastrofal grad, fordi enevælden i sine futile forsøg på at spille stormagt havde udviklet overvættede store land- og sømilitære styrker og dertil opført pragtbygninger i bedste Ludvig 14.'s stil. Den excessive træfældning blev akkompagneret af en hårdhændet beskatning, som fremtvang en overudnyttelse af landbrugsarealet.

Konsekvensen blev en økologisk krise i første halvdel af det 18. århundrede. Skovprocenten gik ned fra 20-25 til 8-10%, sand- og muldflugten umuliggjorde dyrkning af store arealer, og landbrugsjorden, først og fremmest de store områder med naturgræs, savnede i øvrigt tilstrækkelig gødning, især kvælstofgødning. Da kvægsygen i 1740'erne truede med helt at rydde stalde og græsgange for kvæg, havde man ikke foder nok til at indgive dyrene tilstrækkelig modstandskraft.

Midt i alle menneskeskabte besværligheder kom naturen imidlertid landmændene til undsætning, fordi man gennem kløver- og ærte dyrkning kunne tilføre jordbunden et tilskud af den livsvigtige kvælstofgødning. De ganske vist noget spredte oplysninger om kløverens udbredelse efter 1750 bruger Kjærgaard til at vise foderafgrødens ekspansion, først på Fyn med omliggende øer, derefter Sjælland og Sydhavsøerne. I begyndelsen af det 19. århundrede anvendte fynboerne efter Kjærgaards opfattelse 20-25% af landbrugsarealet til kløver. Da ærte dyrkningen også greb stærkt om sig, oplevede Danmark »den grønne revolution«. Det trak en fordobling af såvel kvæghold som kornproduktion med sig i sit kølvand.

Den danske skov blev i samme tidsrum reddet fra den visse død gennem en buket af økologisk stabilisering, en

Figur 5. Thorkild Kjær-
gaard tillagde i sin dis-
putats kløverets udbre-
delse i Danmark en stor
betydning i sit forkla-
ringskompleks, og han
lod på grundlag af en
række kilder udarbejde
udbredelseskort fra for-
skellige tidspunkter. Her
gives kortet, der vi-
ser domesticeret kløver i
Danmark i 1795 (Efter
Thorkild Kjærgaard:
Den danske revolution
1500-1800, s. 79).

række energibesparende tiltag og bru-
gen af kul og jern. Der kom nu liv og
farve over landskabet. Alt blev grønt
igen, og landskabet blev en stor, åben
park. Men den arbejdende befolkning
havde ikke tid til at glæde sig over dis-
se ting, fordi den i realiteten fik fler-
doblet sin arbejdsbyrde. Landbrugs-
produktionen voksede derfor hele ti-
den, men alligevel måtte man importe-
re en stor del af den energimængde,
som var nødvendig for at frembringe
denne produktion. Omvendt bevirkede
den grønne revolution i samspil med
den medicinske sagkundskab, at man
fik udryddet mange epidemiske syg-
domme.

Det var det positive. På udviklings-
kontoens debetside anfører Thorkild

Kjærgaard derimod landboreformer-
nes følgevirkninger i form af en for-
skydning af magten fra lokalsamfun-
det til centraladministrationen. Selv
den såkaldte sognefoged var central-
magtens nikkedukke. Godsejerne mi-
stede derved grebet om magten og blev
i stedet indadvendte, selvspejlende per-
soner i romantikkens ånd. Vinderne
var på lidt længere sigt gårdmændene
på underklassens bekostning. Reform-
erne var i grunden nyttesløse; uden
dem ville udviklingen paradoksalt nok
være forløbet hurtigere og socialt set
mere retfærdigt, hævdes det.

Skal man tage Thorkild Kjærgaards
argumentation efter sit pålydende,
blev det P. Munchske/Skrubbeltrang-
ske forklaringsmønster sprængt i stum-

per og stykker. På fortolkningen af så at sige alle punkter i den hævdvundne opfattelse havde Kjærgaard et andet og nok så radikalt bud. Forklaringsmønstrrets tilhængere kunne dog langt fra acceptere berettigelsen af denne sprængning, eftersom de på de fleste punkter måtte erklære sig grundlæggende uenig med Thorkild Kjærgaard.

Ole Feldbæk afviste således i sin opposition ved disputatshandlingen tæsen om reformer fra oven; de kom nedefra, mener han.⁴⁵ Og det gælder også overgangen fra fæste til selvejendom, da det jo var godsejerne, som solgte ud af deres fæstegods, præciseres det. På Kjærgaards specielle vidensområde, hoverisagen, spises vi efter Feldbæks opfattelse af med utilstrækkelige eller ligefrem tomme forklaringer. Enevælden ville ikke som hævdet destabilisere det danske landbosamfund, tværtimod ønskede den de strukturændringer gennemført, som fandt sted, pointeres det.

S.P. Jensen må ud fra et landbrugsvidenskabeligt synspunkt afvise påstanden om, at der skete en økologisk genopretning før reformperioden.⁴⁶ Det påståede befolkningspres har intet på sig i forhold til agerjordens produktionsmuligheder, mener S.P. Jensen. De forbedrede driftsformer efter udskiftningen gjorde det muligt at nyttiggøre de store gødningsreserver i jorden. Desuden er kløverdyrkingen ikke nær så betydningsfuld eller så tidligt udbredt, som det hævdes i bogen, påviser S.P. Jensen. Måler man fremgangen efter reformerne ud fra arbejdsproduktivitet og totalproduktivitet, viser det sig, at dansk landbrug inden 1870 havde indhentet foregangslande som England og Hollands, konkluderes det.

Det meste af et helt nummer af *Fortid og Nutid* blev desuden helliget det fortsatte, kritiske opgør med *Den danske revolution*.⁴⁷ Her optryktes en række indlæg fra naturvidenskabsmænd, historikere og økonomer, heriblandt

ingen ringere end Ester Boserup, hvis revolutionerende tanker om forholdet mellem befolkningspres og landbrugsudvikling oprindeligt havde inspireret Kjærgaard ret stærkt.⁴⁸

De fleste kritikere var i udgangspunktet enige om at rose Thorkild Kjærgaards modige forsøg på at sætte en ny dagsorden for studiet af det danske landbrugs langstrakte moderniseringsproces og vel at mærke set i en international sammenhæng. På den anden side kunne de ikke erklære sig enige i de fleste af hans forsøg på at præcisere den økologiske krise resp. den grønne revolution. På den naturvidenskabelige front tog Nationalmuseets ekspert i pollenanalyse, overinspektør Bent Aabye afstand fra anvendte forklaringsfaktorer som en generelt stigende vandstand, en tiltagende forsurening af jordbunden og en forøget sandflugt.⁴⁹ Professor i kulturgeografi ved Københavns Universitet Sofus Christiansen påviste under overskriften »Om revolutionen, der blev borte«, at Kjærgaard havde brugt naturvidenskabelige forskningsresultater ret ukritisk, ja fejlagtigt, idet han f. eks. havde fejldateret bogens tilsynekomst som det dominerende træ i den danske skov.⁵⁰

På historikersiden kunne Karl-Erik Frandsen nok være enig med Kjærgaard i, at det danske kulturlandskab gennemgik en radikal ændring mellem 1760 og 1820, men den skyldtes hovedsaglig de store krongodssalg 1764-74, som afstedkom en stort anlagt opdyrking med tilhørende modernisering af dyrkningssystemerne.⁵¹ Trods mange rosende ord om disputatsens epokegørende kvaliteter som debatoplæg betragtet mente Dan Ch. Christensen, at Kjærgaards øko-historiske syntese ikke kunne bekræftes. Hellere skulle man studere den engelske innovationsproces på det agrartekniske område, fordi Landhusholdningsselskabet arbejdede intenst på at overføre dette system til danske forhold.⁵²

Birgit Løgstrup ville modsat Thorkild Kjærgaard mene, at kløverdyrkingen havde landboreformerne som sin absolutte forudsætning og ikke omvendt. Desuden stillede hun sig noget tvivlende an over for Kjærgaards påstand om koppelbrugets sejrsgang på hovedgårdene før 1700. Men alt i alt roste hun Thorkild Kjærgaard for hans modige forsøg på at skabe en grænseoverskridende debat om et vigtigt emne.⁵³

Jens Holmgaard har mange anerkendende ord til overs for Kjærgaards positive opfattelse af det gamle dyrkningssystemets indbyggede fortræffeligheder, men tvivler stærkt på, at gods-ejerne som hævdede af Kjærgaard var taberne i tiden efter reformerne. Punkt for punkt imødegår han Kjærgaards opfattelse af bøndernes økonomiske status før og efter reformerne. Tekniske innovationer og udskiftning går efter Holmgaards opfattelse hånd i hånd.

Steen Busck har på sin side en del sympati for det, han kalder Kjærgaards »modelbyggeri«, dvs. fremsætte en helhedstolkning for det omhandlede begivenhedsforløb, men kritiserer modelbruget for dens ahistoriske karakter.⁵⁴ Den tager ikke tilstrækkeligt højde for historiske forandringer, mener han. Og Kjærgaard udstyrer sine påstået magtbevidste og -begærlige bønder med alt for stor boglig lærdom og indsigt, finder Steen Busck.

Økonomen Ingrid Henriksen er enig med Kjærgaard i, at udskiftningen som reform betragtet kommer fra neden, men kritiserer ham for ikke at kende tilstrækkelig til moderne institutionel teori og forholdet mellem kollektiv og privat ejendomsret i relation til oprindelige fællesgoder som græsningen på overdrevet. Desuden afviser hun påstanden om, at udskiftede bønder skulle være blevet væsentligt dårligere landmænd. Som Sigurd Jensen forlængst har påvist i sin disputats,⁵⁵ er netop overgangen til selveje selve

den faktor, der betinger overgangen til pengeøkonomi i bondesamfundet. Det afgørende problem ved den danske landbrugsudvikling er derimod den stigende overproduktion i det 19.-20. århundrede. Det fører til politiske tiltag for at beskytte produktion og afsætning, og det er ondets rod, betoner Ingrid Henriksen. Heri er Ester Bose-rup enig; overproduktionen af landbrugsvarer i Europa og USA fører til dumping af det internationale marked for landbrugsvarer til største skade for udviklingslandene, betones det.⁵⁶

En udflugt til den sydvestjyske hede

I 1995 udgav en yngre historiker, Peter Henningsen, dengang ansat som forsker på Grindsted Vorbasse Museum, et større værk om aspekter af den sydvestjyske hedes historie i nyere tid.⁵⁷ Da han på mange punkter lægger sig ret tæt op ad Thorkild Kjærgaards historiesyn, bliver hans værk kortelig omtalt i denne sammenhæng, selv om forfatteren nok så meget er optaget af at skildre de tre livsformgrupper, han mener at træffe blandt bønderne i Ribe og Vejle amter: engbonden, som opfedede og handlede med kreaturer, eng- og hedebonden, som også måtte søge sin indtægt i rugdyrking, og den »rene« hedebonde, som måtte supplere indtægten fra sin magre bedrift med forskellige sidebeskæftigelser.

Henningsen foretager med andre ord en regionalhistorisk analyse med tyngdepunktet forlagt til 6 hedesogne. Da rigshistorikernes horisont som oftest ikke rakte helt til Vestjylland, vil han gerne gengive området dets så at sige naturlige plads i Danmarkshistoriens store kludetæppe og vel at mærke set i hele dets brogede mangfoldighed.

De af Thorkild Kjærgaard med god grund udskældte gårdmandshistorikere havde efter Peter Henningsens mening støvlerne for dybt hængende i det tunge ler på de østdanske jorder til at

kunne få øje på hedebonden med sin beskedne kreaturflok – og sin ganske store tegnebog. På egen regning og risiko var hedebonden ofte en dygtig igangsætter med udpræget sans for at handle til egen fordel, præciseres det. Han kendte nok loven, men brugte den ikke noget videre. Men da udskiftningen kom til Vestjylland, blev det den flittige hedeopdyrker og ikke -græsseren, som slog døren op til fremtiden. Den tids skiftedokumenter viser efter Peter Henningsens opfattelse ret utvetydigt, at den sydvestjyske engbonde økonomisk betragtet var stillet langt bedre end sin østdanske kollega

Dette synspunkt har Henningsen også gjort gældende i en mindre artikel fra samme tid.⁵⁸ Som han ser det, har de danske landbrugshistorikere sat sig mageligt til rette på toppen af den jyske højderyg og herfra nærmest stirret sig mætte på det gyldne skær fra de bugnende kornmarkeder i østerled. Så forhekset har de været af den herskende »kornavlsideologi«, at de slet ikke har hørt kreaturerne brøle ovre i det fjerne Vestjylland. Som Jeppe Aakjær og andre af hedens besyngere så det, var heden ikke et øde og forblæst landskab, men tværtimod et storlået naturpanorama, som på sin vis ikke gav den østdanske kornglans noget efter, betoner Peter Henningsen.

En teknologihistorisk nytolkning

I 1991 udgav Dan Ch. Christensen, lektor på RUC og leder af det såkaldte TISK-projekt (Teknologi, Innovation og Samfund i Kulturelt Perspektiv) under Statens humanistiske Forskningsråd en artikel om tidlige tærskværker.⁵⁹ Det var langt fra forfatterens første bidrag til teknologiens danske historie, men betød alligevel et nybrud inden for hans produktion, fordi artiklen så direkte beskrev et centralt element inden for dansk landbrugsteknologi. Her vises det, hvorledes teknolo-

gioverførslen fra Skotland, tærskværkerne hjemstavn, til det danske kornlandbrug foregik i en lige linje uden dansk indgriben. Først en generation senere havde danske teknikere lært så meget af skotterne, at de selv kunne bygge tærskværker, som bedre passede til det danske bondelandbrugs behov.

På mange måder havde Dan Ch. Christensen derved foregrebet de bærende synspunkter i sin stort anlagte doktordisputats, som kom fem år senere.⁶⁰ Her ville forfatteren efter eget sigende præstere et stykke Danmarks-historie, hvor den teknologiske udvikling for en gangs skyld fik sin retsmæssige plads i billedet og vel at mærke blev løst fra den rent tekniske beskrivelse og sat ind i sin samfundsmæssige sammenhæng, sin kontekst, som det hedder nu om stunder. Det nationale snæversyn, som efter Dan Ch. Christensens opfattelse tidligere havde fået historikerne til at anskue tingene i et dannebrogstintet skær, skulle nu erstattes med et europæisk vid syn.

Det moderne projekt eller historien om samfundets teknologiske omdannelse over 200 år blev her opfattet som »en kulturel konstruktion« eller et samspil mellem 4 hovedfaktorer: natur, ideologi, institutioner og teknologi. Der foregik med andre ord en permanent rationaliseringsproces, hvori videnskabsmænd spillede en yderst aktiv rolle. Deres råderum blev her afgrænset af institutionelle nyskabelser, især et helt nyt arbejdsbegreb, som i sig for enede menneskelig egennytte og overklassens så at sige medfødte profitbegær.

Inden for denne ramme har forfatteren derefter beskrevet den overførsel af teknologisk viden og indsigt, som i nyere tid foregik, først og fremmest fra industrialismens foregangsland England til det tilbagestående dansk-norske samfund. Den bagved liggende ideologi er for landbrugsinnovationernes

vedkommende fysiokratismen, men beklageligvis i den nærmest perverterede udgave, som papirfabrikanten og landbrugspublicisten J.C. Drewsen foretog, og hvorefter den bagved liggende højere begrundelse i hensynet til menneskerettighederne var som luget bort.

Når talen som her alene er om landbrugets teknologiske modernisering, må referatet indskrænkes til blot at omfatte *Det moderne projekts* agrare aspekter. Dem ser forfatteren som en art udefra kommende landbrugsreformer, hvis gennembrud lokaliseres til 4 danske godser og som artbestemmes som en blanding af institutionelle reformer, først og fremmest udskiftning, og teknologiske nyskabelser. Herfra bredte bevægelsen sig umærkeligt til reformsindede bønder. Der satsedes på nye dyrkningssystemer, på indførelse af såmaskiner, og der afholdtes plovkonkurrencer med det formål at få den udtjente hjulplov erstattet med moderne jernplove.

Beklageligvis kunne bondens nærmeste allierede i teknologisk forstand, landsbysmeden, efter Dan Ch. Christensens opfattelse ikke levere de støbte jernmuldfjæle, som kunne have fremskyndet jernplovens sejrsgang. I øvrigt mener forfatteren ud fra en gennemgang af den ganske vist noget hullede landbrugsstatistik at kunne konstatere, at der faktisk ikke skete nogen produktivitetstigning af betydning. De beskedne resultater skyldtes snarere en øget arbejdsintensitet end resultatet af teknologiske innovationer.

Et andet aspekt af landbrugsmoderniseringen var det stærke ønske om at opstille et nøjagtigt bogholderi over arbejdsprocessens forløb og dens materielle forudsætninger. Herigennem udkrystalliseredes det tidligere omtalte arbejdsbegreb, hvis hovedsynspunkt var »arbejdets disciplinering«, og hvor spindeskoler og almueskoler i almindelighed fungerede som de instrumenter, som formede de unges tankegang

og holdning efter arbejdslivets tvungne former. Eftersom pengeøkonomien i sig selv ikke leverede den fornødne motivation, måtte man ty til moralsk funderede krav til den arbejdende klasse.

Det er en dristigt tænkt konstruktion, der her søges rejst hen over de historiske konturer over danske landbrugsland. Den udelukker nærmest pr. definition alle andre konstruktioner, de være sig socialhistorisk eller økonomisk-historisk funderede. Af landboreformernes store korpus fremdrages alene de tiltag, der på en eller anden måde er forbundet med de landbrugs-teknologiske nyskabelser.

Det må naturligtvis føre til kritik fra repræsentanter for de forskningsretninger, som med rette mener at have givet nok så empirisk dokumenterede forklaringer på landbrugets og landbosamfundets udvikling i samme periode.⁶¹ Det synes hævet over enhver tvivl, at Dan Ch. Christensen på den ene side har overdrevet fysiokratismens påståede relevans i en dansk sammenhæng og på den anden har undervurderet fremgangen i såvel produktion som produktivitet, som faktisk foregik i landboreformernes kølvand. Det kgl. danske Landhusholdningsselskab har heller ikke haft den betydning for teknologioverførslen, som forfatteren gerne vil tillægge det.

Det er dog givet, at Dan Ch. Christensen gennem sin afhandling har afdekket væsentlige emneområder, som hidtil ikke har været advækat behandlet i dansk historisk forskning. Deri ligger afhandlingens store fortjeneste. Tiden må da vise, om det nye forklaringsmønster, som herigennem er søgt opstillet, vil danne skole.

At teknologihistorisk forskning påkalder sig en del interesse fra yngre forskeres side, er der mange eksempler på. Her skal først og fremmest nævnes Hans Jørgen Winther Jensen, der allerede for en halv snes år siden indledte

sit forfatterskab gennem en undersøgelse af det danske landbrugs teknologiske udvikling.⁶² I sin konklusion tager forfatteren afstand fra den blinde fremskridtoptimisme, han finder indbygget i megen landbrugshistorisk forskning og vil derfor gerne erindre om betydningen af de teknikker, som bønderne holdt fast lang tid efter at de progressive landmænd, ofte gods- ejere og forpagtere, havde stemplet dem som forældede og i realiteten ubrugelige. Desuden peger han på, at man også må studere den landbrugs- teknologiske modernisering i lyset af byerhvervenes udvikling. Endelig stiller han et forsigtigt holdt spørgsmåls- tegn ved godslandbrugets påståede betydning som formidlere af nye teknolog- i til bondebruget.

Et andet forbehold over for gængse årsagsforklaringer tager Hans Jørgen Winther Jensen i et samtidig indlæg i *Bol og By*.⁶³ Efter en undersøgelse af de rodfrugtforsøg, havebrugskandidat L. Helweg gennemførte i 1880'ernes slut- ning for Foreningen til Kulturplanter- nes Forbedring, fastslår forfatteren, at man ofte overvurderer grundvidenska- bens betydning. Når det gælder de om- handlede forsøg med runkelroer, må man i stedet bruge en sammensat for- klaring, hvor forhold som anvendt tek- nologisk forskning, ændrede økonomi- ske vilkår for husdyrbruget og familie- brugets centrale betydning filteres tæt sammen.

Sammenfatning

Forskningens aktuelle stade: Det 18. århundredes udvikling

Den foretagne gennemgang af udvalgte dele af den landbo- og landbrugshi- storiske forskning og historieskrivning i Danmark siden 1970 har naturligvis ikke afdækket alle de enkeltelementer,

som feltet kan opvise. På den anden side trøster jeg mig ved, at de fleste af de relevante værker er blevet behørigt registreret og til dels placeret i deres sammenhæng. Hvis man derefter ville spørge, hvormed det foretagne udvalg efter mit skøn har udvidet og uddybet vor landbo- og landbrugshistoriske indsigt, kunne svaret meget forenklet udtrykkes således:

Hovedvægten ligger afgjort på det 18. århundrede, om end historikernes arbejde med det 20. århundredes orga- nisoriske udvikling inden for moder- ne dansk landbrug også har aflejret sig i en del værker.

For det 18. århundrede er det vigtigt at holde fast ved, at det var på dette område, Fridlev Skrubbeltrang øvede sin hovedindsats, og hans elever og lidt yngre kolleger som regel har fulgt de spor, han der udlagde, selv om de ikke på alle punkter har kunnet være lige enige med ham. Jens Holmgaard har f. eks. stærkere end Skrubbeltrang betonet de demografiske og økonomi- ske faktoreres betydning, konkretiseret gennem indgående studier over pri- mært kildemateriale i såvel centrale som lokale arkiver.

Stavnsbåndperioden kommer der- ved til at fremstå noget mindre godsejer- domineret end hidtil antaget. Stats- magtens stærke interesse i både at kunne udskrive landsoldater og få ud- klækket formuende skatteydere træ- der herved tydeligere frem, og forskere som Margit Mogensen, Birgit Løgstrup og Karl Peder Pedersen har gennem deres detailstudier afdækket landbo- samfundets regionalhistoriske forskel- ligheder, et synspunkt som både Karl- Erik Frandsen og Finn Stendal Peder- sen har tilsluttet sig gennem deres dybtgående studier over landsbyfæl- lesskabets mark- og driftsstrukturer.

Bondesamfundet var ikke så tæt sammenføjet gennem love og påbud, som man umiddelbart skulle tro. Det forklarer nok, hvorfor Danmark ved

Figur 6. Livet på landet har i generationer udgjort et centralt tema i kunsten. I dette billede har Arne Haugen Sørensen tydeligt ladet sig inspirere af den øko- og miljøbevidsthed, der også har præget mange af den seneste generations landbohistorikere. Arne Haugen Sørensen: Pastorale med indbygget katastrofe, 1975 (Fra Bente Scavenius og Poul Borum: Malernes og forfatternes Danmark 1986, s. 165).

det 19. århundredes begyndelse havde så høj en urbaniseringsgrad, som tilfældet var. Om landboreformerne kom fra oven, som en ældre tids forskning ville vide det, eller om de som Ole Feldbæk mener det hovedsaglig initieredes fra neden, henstår stadig i det uvisse. Uden ovenfra afstukne rammer kunne der ikke ændres stort på den strukturelle sammenhæng i landbosamfundet. Hans Chr. Johansens senmerkantilistisk inspirerede tolkning af reformperiodens administration og lovgivning tyder på, at statsmagten gennem økonomisk-politiske og socialpolitiske indgreb demonstrerede stor fortrolighed med samfundsøkonomiens moderne doktriner, hvor man betonedede centralmagts absolutte førerrolle. Andre historisk interesserede fagøkonomer som Ingrid Henriksen og Agnete Raaschou-Nielsen har ligefuldt understreget de økonomiske teoriers generelle gyldighed som landbohistoriske forklaringsmønstre.

Landboreformerne har ikke som helhed været underkastet en moderne behandling. Mest interesse har der knyttet sig til udskiftningens betydning for udviklingen og da ofte karakteriseret som en landbrugsreform. De fleste med S.P. Jensen i spidsen har været tilbøjelige til at opfatte den som selve forudsætningen for den tilbunds gående omdannelse af landbosamfundet, der skete i kølvandet på reformerne.

I det hele taget må S.P. Jensens agroøkologiske forfatterskab tilkendes prisen som den retning, der med fuld respekt for den skrubbeltrangske undersøgelsesmetodik i øvrigt har afdækket landsbyfællesskabets nærmest fatale grundskavank: at langt størsteparten af den dyrkede jord henlå som et stort set uproduktivt græsningsområde. At bønderne selv var utilfredse med deres lod, vises til fulde i Claus Bjørns studier over de spredte former for bondeuro, der vitterlig opstod, ikke mindst i tidligere krongodsområder.

At denne uro har været registreret og politisk vurderet i de kgl. regeringskontorer, turde efter Claus Bjørns dybdeboring på feltet være en givet sag. At bønderne i øvrigt tog med kyshånd imod tilbudet om at få udskiftet deres jorde af fællesskabet, ses i specialundersøgelser af historikere som Birthe Stig Jørgensen og Jørgen Dieckmann Rasmussen.

Ved siden af hoveriet har en forsker som Thorkild Kjærgaard søgt at placere hoverispørgsmålet fastere i vor landbohistoriske bevidsthed som det mest følsomme af de emneområder, som optog datidens ledende skikkelser, de være sig embedsmænd som godsejere. Den tidligere forskning har nok været opmærksom på hoverisagens tendens til at gå op i sømmene, jo tættere man kom på godsejernes centrale interesser, men som Kjærgaard læser teksten, var den hidtil så højtagtede reformven Chr. D. Reventlow i realiteten en selvskudt, ret kynisk politikertype, hvis hjerte mest bankede for sin egen karriere, ikke for bondens skæbne derude på hovlodden.

Kjærgaards synspunkt har vundet hævd i en del kredse, især blandt tilhængere af den radikale historikertradition, som stadig føler sig forpligtet til at få inddækket landboreformernes sociale debetside. Derimod har Thorkild Kjærgaard ikke haft større held med at få sine fagfæller til at medunderskrive den anklage mod det samlede reformkompleks, han har fremsat i sin økohistoriske udlægning af det 18. århundredes økonomiske og sociale opbrud. Efter denne tolkning skulle landet da befinde sig i den økologiske krise, fremkaldt af enevoldsmagts og godsejervældets forenede misregimente, en krise, som de såkaldte landboreformer kun gjorde ondt værre.

I virkeligheden var det efter denne tolkning naturens egne kræfter, mest tydeligt manifesteret gennem kløverdyrkingen, som lempede godsejer- og

gårdmandssamfundet gennem reformtidens trængsler. At Chr. D. Reventlows hjerte ikke bankede særlig varmt for de fattige husmænd, er efter denne tolkning nærmest en givet sag.

Knap så megen opmærksomhed har den kritik afstedkommet, som Dan Ch. Christensen ud fra et teknologihistorisk-idéhistorisk grundsynspunkt har rettet mod den traditionelle tolkning af de drivende kræfter bag samfundets langstrakte moderniseringsproces gennem det 18.-19. århundrede. Ved at ville se den landbrugshistoriske udvikling som en idéhistorisk betinget konsekvens af det fysiokratiske nybrud i lande som Frankrig og England har Dan Ch. Christensen ifølge den rejste kritik ikke i tilstrækkelig grad haft øjnene åbne for de alment historiske realiteter, som stiller sig hindrende i vejen for en enstrenget teknologihistorisk funderet tolkning.

Det 19. århundrede

Inden for det 19. århundredes landbohistoriske udvikling har især 3 momenter påkaldt sig den moderne historikers opmærksomhed: den såkaldte landbrugskrise 1818-28, 1830'ernes og 1840'ernes bonde- og husmandspolitiske røre som forspil til Grundloven af 5. juni 1849 samt andelsbevægelsens betydning som folkelig og organisatorisk ramme omkring landbrugsindustriens gennembrud 1880-1900.

Hvad angår det betimelige i at betragte den landbrugsøkonomiske udvikling i 1820'erne som en landbrugskrise, fremsatte jeg i festskriftet til Fridlev Skrubbeltrang 1970 den påstand, at man snarere skulle betragte den som en kornsalgskrise, al den stund, at nok var prisfaldet dengang alvorligt, men det ramte især kornet. Desuden reduceredes en række faste udgifter som skatter og lønninger tilsvarende. Nok så betydningsfuldt var det i virkeligheden, at der ved den lej-

Figur 7. Det danske landskab kan fortolkes på mange måder - fra ren idyl til hårdtpumpet agrarindustrielt dyrkningsfelt. Ikke alene landbohistorikere, men også kunstnere har ydet mange værdifulde tolkningsbidrag på dette felt. Her ses således Lauritz Hartz' skildring af et nordvestsjællandsk landskab. Lauritz Hartz: Landskab. Høve Mølle, Odsherred, 1947 (Efter katalog fra Vejle Kunstmuseum).

lighed rejstes en landbrugspolitisk kritik, som gik noget ud over, hvad selv en opinionsfølsom enevoldsmagt som den danske kunne tænkes at kapere.

En række specialundersøgelser, publiceret i et temanummer af *Landbohistorisk Tidsskrift*, understregede på samme måde den relative betydning af de landbrugsdepressive tilstande i 1820'erne. En række danske godser fik i virkeligheden dødsstødet gennem statsbankerotten i 1813, som ikke tog større hensyn til gældstyngede landbrugsbedrifter.

Godsejerne måtte atter holde for, da bondebevægelsen i 1840'erne rejste sine krav om politisk ligeberettigelse for gårdmænd og husmænd i en situation, hvor en demokratiseringsproces syntes inden for rækkevidde. Asger

Th. Simonsen og Claus Bjørn har fra forskellige vinkler, geografiske som emnemæssige, belyst denne problematik og derved kunnet konstatere, at det lokale røre ikke alene var en politisk realitet, men at dets krav om en genoptaget reformpolitik gav genlyd i hovedstadens politiske miljø. At de konkrete reformkrav ikke altid harmonerede alt for godt med den politiske elites synspunkter, er en helt anden sag.

Claus Bjørn har i sine første arbejder beskæftiget sig indgående med andelsbevægelsens og da især andelsmejeriernes historiske udvikling i deres gennembrudstid i 1880'erne. Han kan da vise, hvorledes mejerigrundlæggelsen hurtigt spredte sig fra sogn til sogn, først og fremmest på Fyn, idet man simpelthen kopierede allerede ek-

sisterende vedtægter og virksomhedsprincipper.

På en række punkter kan andelsbevægelsens hurtige sejrsgang opfattes som et udtryk for landbosamfundets krisereaktion over for den kendsgerning, at den førhen så givtige korneksport ikke længere svarede regning. Herfra går der en direkte linje til 1890'ernes landbrugspolitiske protestbevægelse Danmarks Agrarforening, som jeg ved forskellige lejligheder har beskæftiget mig med. Målet med denne som ved senere kriserørelser i landbrugets kredse har været et ønske om at opnå en erhvervspolitisk indflydelse, hvor et enigt landbrug, løsrivet fra enhver form for partipolitisk binding, kunne presse en ensidig interesselovgivning igennem til gavn for de dominerende grupper i produktionslandbruget.

Det 20. århundrede

Agrarbevægelsen døde hen efter århundredskiftet; modsat gik det husmandsbevægelsen, som gennem Fridlev Skrubbeltrangs 2-bindes jubilæumsværk fra 1952/54 og Bernhard Hagens skildring af den georgeistisk-ideologiske debat i ledende husmandskredse fik belyst væsentlige sider af sin udviklingshistorie. Under 1. verdenskrig rejste der sig imidlertid en ny agrarpolitisk bevægelse Dansk Landmandsforening, som Ervin Nielsen har beskrevet det. På ny bevarede de eksisterende landbrugsorganisationer kontrollen over landbrugsøkonomien og -politikken, hvad jeg har behandlet i bogen om Landbrugsraadet af 1919, og som har Torben Hansgaards studie over rådets tilblivelse som en nødvendig forudsætning.

1930'ernes krise blev en modgangens tid for dansk landbrug. Landbrugseksporten vestover blev ramt af en alvorlig markedsindsnævring, jfr. Kaj Rostvads studie over de dansk-engelske handelsforhandlinger 1932-33.

Ideologisk kom andelsbevægelsen slemt i klemme over for Hitlertysklands nazificering af samhandelsvilkårene, hvad jeg søger at vise i et mindre arbejde. Flemming Just opfatter derimod kriseperioden og tiden under 2. verdenskrig som et positivt lærestykke for tidens landbrugspolitikere, idet man i de første efterkrigsår for enhver pris ville undgå igen at skulle udsætte sig for frihandelssystemets lunefulde stormkast.

Landbrugets erhvervspolitik efter 2. verdenskrig er behandlet i flere arbejder. Politologen Jacob Buksti har især rettet opmærksomheden mod det paradoksale forhold, at landbrugets erhvervsbefolkning ikke syner af ret meget, når man gør befolkningsregnskabet op, men omvendt er erhvervets politiske indflydelse langt fra aftaget i samme grad. Landbrugsproduktionen og -eksporten vejer fortsat tungt til, når bruttonationalproduktet skal gøres op og vurderes i politiske termer. I et større jubilæumsværk til De danske Landboforeningers 100-års jubilæum i 1993 har en række forfattere skildret de organisationspolitiske konsekvenser af landbrugets gradvise udvikling frem mod en eksistens som en industrialiseret, moderne produktionsform. Slagterisektorens organisationspolitiske samlingsbestræbelser i moderne tid har jeg behandlet i et værk fra 1987. På det seneste har en række forskere behandlet de erhvervspolitiske bestræbelser, dansk landbrug udfoldede fra 1950'ernes midte på at få Danmark optaget i de europæiske fællesskaber.

Forklaringsformen

Jeg mener gennem den foretagne gennemgang at have vist, at der ikke er sat afgørende spørgsmålstejn ved gyldigheden af den forklaringsform for det danske landbo- og landbrugssamfunds historiske udvikling gennem det

18-20. århundrede, som P. Munch i sin tid opstillede og som Fridlev Skrubbelttrang gjorde anvendelig for den faghistoriske forskning og historieskrivning. Stadig deler de fleste landbo- og landbrugshistorikere det grundlæggende historiesyn, at de store landboreformer, hvad enten deres socialpolitiske virkning opfattes positivt eller negativt, har sat en faghistorisk dagsorden, hvis aktualitet har bestået uanfægtet gennem mere end 200 år.

Det står dog ret klart, at Skrubbelttrangs efterfølgere i stadig mindre grad har følt sig bundet af forklaringsformens ideologiske grundkonception. Selv om mange stadig føler sig forpligtet på at fremlægge tingene politisk korrekt, dvs. i overensstemmelse med den radikale historikertraditions politiske grundsætninger, lægges der dog i stigende grad vægt på at fastholde kildeanalysens og dermed -kritikkens grundsætninger, også på felter, der medinddrager historiesynet.

Skrubbelttrangs efterfølgere på universiteterne har uden at kaste vrage på læremesterens kildekritiske dokumentarisme inddraget studieområder, hvor man har søgt at klarlægge det interessepolitiske modsætningsforhold, der kunne opstå mellem en offentlig velfærdspolitik til gavn for svagere stillede grupper i landbosamfundet og en økonomisk foretagervirksomhed på markedøkonomiske betingelser. Hvad angår reformpolitikens historiske baggrund har en del historikere med Claus Bjørn som vejviser analyseret det bondepolitiske røre, som selv i stavnsbåndstiden har været en uafviselig del af opinionsdannelsen.

Spørgsmålet er nu, om en Thorkild Kjærgaards kritik af såvel reformpolitikens idéindhold som af dens reelle betydning for den historiske udvikling kan betegnes som en afvisning af den skrubbelttrangske forklaringsform, et paradigmebrud for nu at bruge en hyppig citeret vending i den historio-

grafiske debat. Der kan næppe herske tvivl om, at Thorkild Kjærgaard og hans tilhængere nok er ret uenige med Fridlev Skrubbelttrang, når det drejer sig om at fremanalysere landboreformernes reelle betydning, men at de på den anden side deler det grundlæggende radikale historiesyn omkring reformernes indbyggede skævhed i socialpolitisk henseende.

Som jeg læser teksten, er Thorkild Kjærgaard-fløjen i virkeligheden langt mere radikale i deres historieopfattelse. På samme måde som de afviser fagøkonomernes tolkning af samfundets vækstforløb, vil de genindsætte historikerne i deres fordums plads som politikernes bedste rådgivere. Ved at søge at påvise vækstforløbets uheldsvangre og langtrækkende skadevirkninger for miljøet, taget i videste forstand, mener de at have sat en ny reformpolitisk dagsorden, der på lidt længere sigt har til formål at indsnævre foretagersamfundets hidtidige råderum ganske afgørende.

Hvor de store landboreformer efter samme opfattelse har givet fripas for en ødelæggende brug af de forhåndenværende ressourcer, skal en nutids reformer efter samme tolkning indvarsle en ny besindelse af afgørende betydning for civilisationens blotte overlevelse. Det står hen i det uvisse, hvilke konsekvenser en sådan opbremsning af den økonomiske vækst i givet fald ville få for forhold som levestandard og samfundsgodernes fordeling.

Noter:

1. Temamateriale benævnt Det danske klasse-samfund, *Den jyske historiker* 9, 1976.
2. Henning Grelle: *Socialdemokratiet i det danske landbrugssamfund 1871 – ca. 1903*, 1978.
3. Hans-Norbert Lahme: *Sozialdemokratie und Landarbeiter in Dänemark (1871-1900). Eine Studie zur Entwicklung und Theorie und Praxis in der frühen dänischen Sozialdemokratie. Gleichzeitig ein Beitrag zur Diskussion der Agrarfrage in der europäischen So-*

- zialdemokratie vor dem ersten Weltkrieg, 1982.
4. Jens Boel: *Husmænd og landarbejdere i Danmark ca. 1848-1875 med Holbæk og Vejle amter som eksempel*, 1985.
 5. Thorkild Kjærgaard (udg.): *Konjunkturer og afgifter. C.D. Reventlous betænkning af 11. februar 1788 om hoveriet*, 1980.
 6. Sst., s. 68.
 7. Sst., s. 71.
 8. Lotte Dombornovsky: Afsnittet »Ca. 1720-1810«, i: Claus Bjørn (red.): *Det danske landbrugs historie 2, 1536-1810* 1988, s. 211ff.
 9. Lotte Jansen (Dombornovsky): *Hoveriet til Egeskovgård. Gårdmandshoveriet indtil hoveriafløsningen i det 19. århundrede*, 1977, *Fynsk herregårdsliv. Grevskabet Gyldensteen og dets bestyrelse 1750-1770, 1981, Lensbesidderen som amtmand*, 1983, Folkeholdet på de fynske herregårde omkring år 1800, *Fynske Årbøger* 1984 samt »*Slagsmaale ere nu om Stunder langt sjældnere...*», 1985.
 10. Jens Christensen: *Landbostatistik. Håndbog i dansk landbohistorisk statistik 1830-1900*, 1985.
 11. Erik Helmer Pedersen: *Godsdrift og velgørenhed. Det Classenske Fideicommis 1942-1991*, 1992.
 12. Erik Helmer Pedersen og Mette Ehlers (red.): *Landboforeninger i 200 år 1-4*, 1993.
 13. Flemming Just: *Landbruget, staten og eksporten 1930-50*, 1992. Et bidrag til forskningsrådsprojektet Dansk politik under forandring 1945-1985.
 14. Erik Helmer Pedersens anm. af Flemming Just: *Landbruget, staten og eksporten 1930-1950*, *Historisk Tidsskrift* 93:2, s. 397ff.
 15. Ole Feldbæk: Den lange fred. 1700-1800, i: Olaf Olsen (red.): *Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie 9*, 1990.
 16. Sst., s. 8ff.
 17. Sst., s. 54ff.
 18. Claus Bjørn (udg.): *Landboreformerne – forskning og forløb*, 1988.
 19. Ole Feldbæk: Kongen bød – Enevælden og reformerne, i: Claus Bjørn (udg.): *Landboreformerne – forskning og forløb*, s. 9ff.
 20. Johny Leisner: Den oplyste enevælde. Historien om en dansk succes, i: Claus Bjørn (udg.): *Landboreformerne – forskning og forløb*, s. 30ff.
 21. Karl-Erik Frandsen: Kulturlandskabet under forandring – Landboreformerne på Falster, i: Claus Bjørn (udg.): *Landboreformerne – forskning og forløb*, s. 44ff.
 22. Erik Helmer Pedersen: Bønder og penge – reformer og landbrug 1750 – 1800, i: Claus Bjørn (udg.): *Landboreformerne – forskning og forløb*, s. 54ff.
 23. Claus Bjørn: Landboreformer set fra neden – bondeforhåbninger og bondeprotester, i: Claus Bjørn (udg.): *Landboreformerne – forskning og forløb*, s. 70ff.
 24. Jens Skriver: Traktordriftens udvikling i Danmark indtil 1945, *Bol og By* 1985:1, s. 87ff.
 25. Flemming Juncker: Overgaarders landbrugs-maskineforhold 1838-81, *Bol og By* 1985:1, s. 147ff.
 26. Bjørn Poulsen: Korn eller kvæg. Landbrugsgets specialisering i senmiddelalderen. Belyst ved studier på Stevns og i Odsherred, *Bol og By* 1985:1, s. 7ff.
 27. Birgit Løgstrup: Den bortforpagtede statsmagt. Godsejeren som offentlig administrator i det 18. århundrede, *Bol og By* 1985:1, s. 21ff.
 28. Gunnar Solvang: Husmandsbevægelsen i Danmark 1880-1920, *Bol og By* 1985:1, s. 59ff.
 29. Karl Peder Pedersen: En vestfynsk fæstebonde Peder Madsen, Munkgårds optegnelser 1744-98, *Bol og By* 1985:2, s. 18ff.
 30. S.P. Jensen: Landbrugets systemskifte 1870-1914 belyst gennem dagbøgerne og regnskaber fra en enkelt gård, *Bol og By* 1985:2, s. 56ff.
 31. Anette Stoffersen: Store Restrup, en gennemorganiseret husmandskoloni ca. 1912-1932 – dens lokale og samfundsmæssige forudsætninger, *Bol og By* 1985:2, s. 102ff.
 32. Erik Bach Andersen: Anton Ove Poulsen – en husmand fra Salling, *Bol og By* 1985:2, s. 144ff.
 33. Poul Rasmussen: Bolet og agerlandskiftet i markbøgerne 1682-83, *Bol og By* 1985:2, s. 7ff.
 34. Jens Holmgaard: Er stavnsbåndet først indført 1733, *Bol og By* 1988:1, s. 7ff. og Ole Degn: Båndet, der delvis bandt. Mobiliteten i stavnsbåndstiden set ud fra folketællinger fra 1769 og 1787 fra Sevel sogn i Vestjylland, *Bol og By* 1988:1, s. 32ff.
 35. Ulla Skaarup Jensen: Fra fællesskab til overdrev. Udviklingen i en midtsjællandsk landsbys sociale struktur 1765-1840, *Bol og By* 1987:2, s. 28ff. og S.P. Jensen: Agroøkologi og landbrugsudvikling i det 18. og 19. århundrede *Bol og By* 1987:2, s. 28ff.
 36. Birgit Løgstrup: Hvad et jubilæum kan bruges til. 20. juni 1838 – 50-årsdagen for stavnsbåndets ophævelse, *Bol og By* 1988:1, s. 93ff., Holger Rasmussen: Da bonden kom på udstilling og museum. Et resultat af 100-årsdagen for stavnsbåndets ophævelse, *Bol og By* 1988:1, s. 114ff. og Erik Helmer Pedersen: Landbrugsudstillingen på Bellahøj 1938, *Bol og By* 1988:1, s. 135ff.
 37. Se f.eks. Hans Jørgen Winther Jensen: Betydningen af anvendt forskning i omlægningen af dansk landbrug ca. 1880-1914, *Bol og By* 1989:1, s. 93ff., Finn Stendal Pedersen:

- Kunsten at spørge ret! En gennemgang af de nærmere omstændigheder vedrørende påbegyndelsen af de danske amtsbeskrivelser omkring 1820, *Bol og By* 1989:1, s. 7ff. og Marie-Louise Jørgensen: Det kongelige danske Landhusholdningsselskabs præmiebægre fra selskabets stiftelse 1769 til 1832, *Bol og By* 1989:1, s. 42ff.
38. Otto Barner: Godset Voergård og dets daglejerne 1872-1910. Økonomi, lønninger, boliger og levevilkår på Voergård, *Bol og By* 1989:2, s. 60ff.
 39. Allan Frandsen: Fra land til by. En undersøgelse af landboernes tilflytning til Århus ved midten af 1800-tallet, *Bol og By* 1989:1, s. 7ff.
 40. Bo Fritzboer: Skovenes dyrkning på Koldinghus rytterdistrikt i 1700-tallet, *Bol og By* 1990:1, s. 73ff.
 41. Per Grau Møller: Højryggede agre – forskning og bevaring, *Bol og By* 1990:1, s. 90ff.
 42. *Bol og By* 1992:1-2.
 43. Se f. eks. Søren Toftgaard Poulsen: Husdyr på museum, *Bol og By* 1991:1, s. 39ff. og Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt: Jyske heste til Europa, *Bol og By* 1991:1, s. 89ff.
 44. Thorkild Kjærgaard: *Den danske Revolution 1500-1800. En økohistorisk tolkning*, 1991.
 45. *Historisk Tidsskrift* 92:1, s. 97ff.
 46. S.P. Jensen: Økologisk krise, genopretning og landboreformer. Myter eller realiteter?, *Tidsskrift for Landøkonomi* 2/92, s. 80ff.
 47. *Fortid og Nutid* 1992:1, s. 16ff.
 48. Ester Boserup: *The Conditions of Agricultural Growth*, Chicago, 1965.
 49. *Fortid og Nutid* 1992:1, s. 23ff.
 50. Sst., s. 31ff.
 51. Sst., s. 16ff.
 52. Sst., s. 37ff.
 53. Sst., s. 37ff.
 54. Sst., s. 51ff.
 55. Sigurd Jensen: *Fra Patriarkalisme til Pengeøkonomi*, 1950, s. 10, jfr. Ingrid Henriksen, *Fortid og Nutid* 1992:1, s. 48.
 56. Sst., s. 54ff.
 57. Peter Henningsen: *Hedens hemmeligheder. Livsvilkår i Vestjylland 1750-1900*, 1995.
 58. Peter Henningsen: Bølgende agre af gyldent korn. Kornavlsideologien i dansk landbrugs historie, *1066 Tidsskrift for Historisk Forskning*, 25. årgang nr. 4, 1995, s. 3ff.
 59. Dan Ch. Christensen: Tidlige tærskværker, *Bol og By* 1991:2, s. 97ff.
 60. Dan Ch. Christensen: *Det moderne projekt. Teknik og kultur i Danmark-Norge 1750- (1814)-1850*, 1996.
 61. Se f.eks. de to officielle opponenter ved disputatsafhandlingen Ole Feldebæk og Harald Espelis kritiske gennemgang i *Historisk Tidsskrift* 1997:1, jfr. også Henrik Harnow og Allan Frank Rasmussens stærkt kritiske anm. i *Fortid og Nutid* 1997:3, s. 218ff.
 62. Hans Jørgen Winther Jensen: *Dansk landbrugs teknologiske stadi 1820-1840*. Skrifter fra Økonomisk Institut. Den kgl. Veterinær- og Landbohøjskole. Studier nr. 23, 1988.
 63. Hans Jørgen Winther Jensen: Betydningen af anvendt forskning i omlægningen af dansk landbrug ca. 1880-1914. Et eksempel, *Bol og By* 1989:1, s. 93ff.